

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341:32

DOI: 10.32342/2709-6408-2021-2-3-12

М.О. ГРИНЧАК,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри права, політології та міжнародних відносин

Університету імені Альфреда Нобеля (м. Дніпро)

ORCID: 0000-0003-1203-7137

НАУКОВІ ПІДХОДИ ЩОДО КОНЦЕПЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ НЕПОКОРИ У СУЧАСНІЙ ЗАХІДНІЙ ПОЛІТОЛОГІЇ

У статті розглянуто підходи західноєвропейських та американських дослідників щодо громадянської непокори як політичного явища. Сьогодні у світі спостерігаються активізація та урізноманітнення форм громадянської прямої дії, почасти у достатньо радикальних проявах. Тож сучасна західна політична наука намагається переосмислити подібні явища, враховувати при оцінці критеріїв визначення саме цього виду політичної активності реалії сучасності. У статті доводиться, що американські та західноєвропейські політологи продовжують визначати акції громадянської непокори як невід'ємний прояв громадської активності як в умовах сталої демократії, так і в перехідних суспільствах. Незважаючи на розвинуті демократичні механізми, які передбачають можливість для громадян брати участь в управлінні державою, проявляти свою громадську позицію у різноманітних формах, продовжують відбуватися акції громадянської непокори, почасти дуже радикальні у своїх проявах, що справляє помітний та потужний вплив на політичну систему західних країн. Це спонукає вчених посилено досліджувати такі процеси. Сьогодні можна спостерігати трансформацію поглядів більшості науковців від визначення чітких обмежень у проявах непокори до більш гнучких підходів і критеріїв, які не виключають як суттєвий вихід за межі політико-правових норм, так і радикальність дій учасників. У роботах багатьох сучасних вчених можна спостерігати більш широке тлумачення концепції громадянської непокори, яке допускає і серйозні порушення закону під час акцій, і корисливі мотиви учасників, і невизнання легітимності політико-правової системи своєї держави.

При цьому незмінними залишаються критерії принципів та усвідомлених мотивів учасників подібних акцій та прагнення вдосконалювати та розвивати існуючі політико-правові норми.

Ключові слова: громадянська непокора, громадянський протест, правовий статус, рух за права, західна політична думка.

Постановка проблеми. Відповідно до тенденцій розвитку політичної практики сучасного світу спостерігається активізація та урізноманітнення форм громадянської прямої дії. Ці процеси характерні як для розвинутих демократичних держав, так і для країн з іншими типами політичних режимів. Громадянська непокора як форма політичної участі продовжує залишатися поширеним типом радикальних політичних дій і потребує сучасного наукового осмислення. Прикладів того, як громадянська непокора розширювала межі суспільних норм та суттєво впливала на трансформацію політичної системи, в історії достатньо багато. Це і виступи М.Ганді, і протести проти расової дискримінації у США, акції представників феміністичних організацій або екологічні рухи. Але в сучасній політичній науці продовжують точитися дискусії щодо питання, які характерні особливості вирізняють цей вид громадської активності, а також наскільки припустимими для суспільства є порушення меж існуючих законів і правил учасниками таких акцій.

Стан дослідження. Філософське осмислення громадянської непокори в англо-американській політології починається в 1960-ті, на фоні протестів проти обмеження громадянських прав та війни у В'єтнамі. Це праці Хьюго Бедоу, Карла Коена і, в першу чергу, Джона Ролза, який дав філософсько-політичне обґрунтування громадянської непокори в рамках теорії конституційної демократії. На сучасному етапі цю тематику висвітлюють канадська дослідниця Кімберлі Браунлі, нідерландський філософ та політолог Робін Селікатес, американські науковці Кедіс Дельмас та Вільям Шерман.

Метою статті є аналіз трансформації підходів щодо різноманітних аспектів громадянської непокори у сучасній західній політології, у першу чергу, переосмислення західними дослідниками співвідношення між непокорою та політико-правовою системою держави.

Виклад основного матеріалу. У політологічній літературі достатньо поширеним залишається термін, який запропонував американський філософ, основоположник ліберально-державницької концепції внутрішнього і міжнародного права, яка зокрема лежить в основі сучасної політики США, Джон Ролз: громадянська непокора – це публічне, ненасильницьке і свідоме порушення закону, здійснене з метою змінити закони чи політику уряду. З точки зору Ролза, громадянська непокора є свідомим, публічним, політично мотивованим ненасильницьким порушенням закону, здійсненим з метою переконати суспільство у необхідності змін у законах чи самій політиці в рамках справедливості та права [12, с. 320–322]. Висновок з такого тлумачення: люди, які вчиняють акції громадянської непокори, діють на межі дотримання законів, мають загальну повагу до політико-правової системи своєї країни та готові прийняти правові наслідки своїх дій як доказ своєї поваги до норм права. Згідно з цією точкою зору громадянська непокора перебуває між легальним протестом, з одного боку, і войовничим протестом, організованим силовим опором і революційними діями, з іншого.

Поняття «громадянська непокора» виникає в англо-американській політичній традиції ще з 1849 р., коли американській шкільний директор Генрі Девід Торо на знак протесту проти несправедливих законів, рабства, війни проти Мексики та жорстокого поводження з корінними американцями припинив сплачувати державі податки, а пізніше написав твір «Про обов'язок громадянської непокори». У своїй публічній лекції, яку Торо читав двічі в 1848 р., він пояснював свою відмову від сплати податків тим, що це єдиний спосіб відмовитися від співпраці з урядом, і закликав своїх співвітчизників зробити те саме.

Від початку дослідження феномена громадянської непокори вчені одразу ж наголошували на необхідності відрізнити її від інших видів політичної активності, таких як звичайний протест, що відбувається в рамках закону. В обох випадках учасники мають на меті зміни в політиці або законодавстві, але у випадку громадянської непокори застосовують незаконні дії. Але непокора громадян суттєво відрізняється від збройного опору і революції. Англійський політолог Вільям Сміт виділяв такі відмінності: учасники актів громадянської непокори мають на меті втілення в державі норм права, застосовують переважно ненасильницьку тактику та демонструють загальну повагу до правової системи [16, с. 3]. Звичайно, обставини можуть різнитися. Так, один з відомих актів громадянської непокори – спалення у 1968 р. документів католицькими активістами у Катонсвіллі, штат Меріленд, як протест проти війни у В'єтнамі. Тобто акція протесту супроводжувалася знищенням чужого майна, що безумовно не вкладається в рамки закону. Питання щодо відповідності нормам закону взагалі є складним. Так, політолог Рональд Дворкін стверджував, що у більшості випадків громадянська непокора порушує існуючі закони, але при цьому може відповідати нормам конституційного права. Расова сегрегація у транспорті базувалася на законодавстві, тоді як акції протесту проти неї вимагали приведення законів до конституційних норм [8, с. 115]. Тож, для того, щоб акція являла собою приклад громадянської непокори, вона має певним чином порушувати закони, що існують у країні.

У демократичних суспільствах громадянська непокора як акція, спрямована на вдосконалення існуючої правової системи, не є злочином. Коли активіст, який бере участь у подібних діях, притягується до відповідальності, то не за «громадянську непокору», а за вчинені під час акції правопорушення, такі як порушення спокою, пошкодження майна, перешкодження руху громадського транспорту тощо.

Відповідно до того, порушення саме яких законів відбувається, дослідники розрізняють пряму і непряму громадянську непокору. Коли активісти прямо порушують закон, норми якого вони хочуть змінити, наприклад, Роза Парк порушувала постанову міста Монтгомері, штат Алабама, яка вимагала від афроамериканців займати певні місця у громадському транспорті, – це приклад прямої громадянської непокори. Навпаки, коли учасники порушують закон, норми якого їх загалом задовольняють, але це порушення є можливістю продемонструвати свій протест проти інших законів чи державної політики, наприклад, антивоєнні протести, коли протестувальники влаштовують сидячі мітинги в урядових будівлях, – варіант участі у непрямій громадянській непокорі. При цьому, хоча деякі вчені, такі як американський філософ Карл Коен, стверджували, що пряма громадянська непокора є кращою, ніж її непрямий аналог, оскільки вона є чітким і беззаперечним прикладом акту протесту проти несправедливого закону, більшість вчених, зокрема канадська дослідниця громадянської непокори Кімберлі Браунлі або Маршалл Коен, визнають можливість існування і прямої непокори, враховуючи, що не всі несправедливі закони може бути змінено шляхом тільки невиконання їхніх норм [1; 4; 5]. Наприклад, одностатеві подружжя, які проживають у державі чи на території, де заборонено одностатеві шлюби, не можуть одружитися, навіть якщо для цього будуть готові порушити закон. Акції громадянської непокори, які у США були об'єднані спільною назвою Black Lives Matter, також належали до прямої громадянської непокори, бо, здійснюючи порушення існуючих норм правопорядку, їх учасники намагалися протистояти усталеній практиці підкорятися жорстокості поліції, яка проявлялася до осіб з темним кольором шкіри.

За класичним визначенням Джона Ролза, акт громадянської непокори вчиняється з порушенням існуючих законів, але з повагою до існуючої правової системи країни, у якій здійснюється протест. Це і відрізняє такі акції від звичайних правопорушень або революційних рухів [12, с. 322]. Політолог наполягає, що учасники протестів мають постійно демонструвати свою повагу до прав та законів країни загалом, навіть якщо деякі з норм їм доводиться порушувати. Це потрібно для того, щоб уникати безладу та хаосу, а також запобігати виникненню у суспільній свідомості враження, що учасники подібних акцій зневажливо ставляться до демократичних процедур. Але сучасні критики такої позиції зазначають, що можливі ситуації, коли громадянські активісти не поважають і не мають жодних причин поважати правову систему, у якій вони здійснюють свою громадянську непокору [9, с. 33–36]. У цьому випадку потрібне більш глибоке дослідження феномена громадянської непокори у політико-правовій системі країни. Єдиної точки зору на це сучасні дослідники ще не виробили.

Багато з них стверджують, що чітку взаємозалежність між громадськими акціями та непорушністю закону (або підтримкою політико-правової системи держави) можливо розірвати. Так, наприклад, діячі, які мають намір повалити свій уряд, цілком можуть вдаватися до громадянської тактики просто тому, що громадянська непокора неодноразово доводила власну дієвість і це у певних випадках ефективніше, ніж збройне захоплення влади [13]. Проте деякі вчені, зокрема і канадська дослідниця Кімберлі Браунлі, все ще наполягають на необхідності збереження поваги до правової системи як необхідного елемента громадянської непокори. Порушуючи деякі норми закону ситуативно, учасники подібних процесів не можуть діяти приховано, ухиляючись від відповідальності (у демократичній країні), завдавати шкоду майну громадян або вчиняти інші дії, які можуть заподіяти суттєву шкоду іншим громадянам [1, с. 24–19; 15, с. 269–271; 10, с. 96–101]. Інші політологи наполягають на тому, що варто обов'язково дотримуватися певних правових меж у своїх вчинках, незалежно від того, підтримують чи ні активісти легітимність державної системи, оскільки подібні обмеження є запорукою збереження громадянською непокорою місця у сучасній демократичній культурі [16, с. 32–35; 7, с. 173–174].

Деякі з сучасних дослідників не погоджуються з обов'язковою вимогою існування низки різноманітних обмежень у процесі здійснення непокори. Вони визнають, що суспільство краще сприймає такі акції, вважає їх більш цивілізованими у випадках, коли лідери активно виходять у публічну сферу, пояснюючи власні мотиви та цілі [1, 6, 10], але допускають можливість навіть загального обурення чи несприйняття у суспільстві подібних

акцій через їх насильницький характер, знищення майна, гострі чи конфронтаційні питання, які ставлять активісти, застосування сили для самооборони тощо. Таким чином, усі варіанти можливі, окрім військового протистояння [2, 14].

Зміна наукового дискурсу у напрямі розширення можливих порушень правових норм супроводжується тим, що можна назвати критичним поворотом у політичній науці щодо громадянської непокори. Вчені не тільки критикують ліберальний погляд на громадянську непокору як надмірно вузький і обмежений (це вже зробили сучасні критики Ролза), але й формулюють більш інклюзивну та сучасну концепцію непокори. При цьому вони також критикують ідеологію, яка лежить в основі загальноприйнятих підходів, пояснюючи, що почасти вона стримує опір і підтримує статус-кво, не даючи можливості трансформувати усталені несправедливі суспільні норми [2, 7, 11].

У цьому контексті професор Індіанського університету, сучасний дослідник громадянської непокори Вільям Шерман намагається переосмислити творчу спадщину Торо та Ганді, щоб показати можливість осучаснення їх традиційних підходів та закликає до оновлення аналізу та оцінки їх поглядів [14, 15]. Науковці також ставлять за мету переглянути усталену концепцію щодо Американського Руху за громадянські права, щоб звернути увагу на радикальні прояви громадянської непокори тих часів замість романтичної та м'якої версії, що домінує у західній суспільно-політичній думці [11]. Сьогодні це вважають важливим не лише з точки зору історичної достовірності, але ще й тому, що американський рух за громадянські права використовується як еталон для оцінювання сучасних рухів протесту, таких як Black Lives Matter. У багатьох випадках відбувається порівняння сучасних активістів з ідеалізованими стандартами минулого, що призводить до упередженого ставлення громадськості щодо них.

Щодо деяких інших аспектів існує спільна позиція у більшості дослідників. Так, під час громадських акцій акти порушення закону мають бути навмисними, принциповими і свідомими, мають чітко відрізнятися від звичайних кримінальних злочинів. Громадянська непокора не може бути ненавмисною (при цьому у більшості випадків учасники розуміють, що порушують закон), цей вид громадської активності характеризується чітким усвідомленням власної мети. Принципову непокору можна відрізнити від звичайного кримінального правопорушення, дослідивши мотиви, що лежать в основі правопорушення. Особа повинна мати намір опротестувати закони, політику, встановлені норми чи практику, які, на її думку, є несправедливими, керуючись власними моральними або політичними переконаннями. При цьому не виключено, що переконання активістів можуть базуватися на викривленій чи абсолютно неправдивій інформації, але самі вони щиро дотримуються власних поглядів. Таким чином, принципова непокора відрізняється від кримінальних правопорушень, які, як правило, вчиняють з корисливих мотивів.

Можна виділити ще одне дискусійне питання, на яке намагаються відповісти дослідники – чи завжди мотиви учасників акцій громадянської непокори щирі та безкорисливі. Деякі дослідники вважають це характерною рисою, яка дозволяє відрізнити непокору від злочинів чи правопорушень. Але більшість вчених наполягають, що це не обов'язкова умова. Відомо багато прикладів акцій, які класифікують як активність за типом «не у моєму дворі» – виступи проти забудови, появи автомагістралі, шкідливих будівництв біля житлового сектора тощо. У цьому випадку активність має на меті запобігти погіршенню умов життя саме певної категорії громадян, і в такому разі їх діяльність має корисливі мотиви [2, с. 38]. Кендіс Дельмас наполягає на тому, що громадянська непокора і не повинна бути безкорисливою: пригноблені групи справді можуть багато виграти від своєї боротьби проти пригнічення, включаючи кращі життєві перспективи, поліпшення матеріальних умов та підвищення поваги у суспільстві [7, с. 183–184]. При цьому дослідник наводить приклад найбільш відомих ініціаторів акцій громадянської непокори – Ганді, Розі Паркс, Мартіна Лютера Кінга, Нельсона Манделі, що самі були членами груп, права яких вони прагнули відстоювати.

Щодо мотивів, то одним з принципових моментів дослідники вважають їх серйозність. Наприклад, у випадку деяких хакерських атак, які були здійснені на урядові сайти, їх ініціатори мали мотивацію продемонструвати власну безкарність, пожартувати чи здобути популярність. Вони усвідомлено порушували закон, але їхні дії не мали принципового

підґрунтя та не базувалися на бажанні боротися за права і справедливість. Нідерландський політолог та соціолог Робін Селікатес виключає подібні акції з системи акцій громадянської непокори [3, с. 211–213].

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що у сучасній західній науці спостерігаються тенденції до переосмислення традиційних та усталених уявлень про громадянську непокору. Зокрема, це пов'язано з політичними реаліями останніх десятиріч. Незважаючи на розвинуті демократичні механізми, які передбачають можливість для громадян брати участь в управлінні державою, виявляти свою громадянську позицію у різноманітних форматах, продовжують відбуватися акції громадянської непокори, почасти дуже радикальні у своїх проявах, що справляє помітний та потужний вплив на політичну систему західних країн. Це спонукає дослідників посилено досліджувати такі процеси. У працях багатьох сучасних вчених можна спостерігати більш широке тлумачення концепції громадянської непокори, яке допускає і серйозні порушення закону під час акцій, і корисливі мотиви учасників, і невизнання легітимності політико-правової системи своєї держави. Тобто ті фактори, які у попередніх епохах досліджень майже виключалися. Деякі аспекти залишаються незмінними. Так, майже всі дослідники схиляються до думки, що учасники акцій громадянської непокори повинні чітко усвідомлювати свої дії та мотиви, мати принципову позицію та серйозні наміри.

Список використаної літератури

1. Brownlee, Kimberley. (2012). *Conscience and Conviction: The Case for Civil Disobedience*, Oxford: Oxford University Press.
2. Celikates, Robin. (2016). "Democratizing Civil disobedience?" *Philosophy and Social Criticism*, 42 (10): 982–994.
3. Celikates, Robin, and Daniel De Zeeuw. (2016). "Botnet Politics: Algorithmic Resistance and Hacking Society," in *Hacking Habitat*, Rotterdam: nai010: 209–217.
4. Cohen, Carl. (1966). "Civil Disobedience and the Law," *Rutgers Law Review*, 21 (1): 1–17.
5. Cohen, Marshall. (1970). "Civil Disobedience in Constitutional Democracy," *Philosophic Exchange*, 1 (1): 99–110.
6. Cooke, Maeve, (2021). "Ethical dimensions of civil disobedience," in W. Scheuerman (ed.), *The Cambridge Companion to Civil Disobedience*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 231–253.
7. Delmas, Candice. (2019). "Civil Disobedience, Punishment, and Injustice," in K. K. Ferzan and L. Alexander (eds.), *The Palgrave Handbook of Applied Ethics and the Criminal Law*, London: Palgrave Macmillan, pp. 167–188.
8. Dworkin, Ronald. (1978). *Taking Rights Seriously*, 5th ed., Cambridge, MA: Harvard University Press.
9. Lyons, David. (1998). "Moral Judgment, Historical Reality, and Civil Disobedience," in *Philosophy and Public Affairs*, 27 (1): 31–49.
10. Moraro, Piero. (2019). *Civil Disobedience: A Philosophical Overview*, London: Rowman & Littlefield International.
11. Pineda, Erin. (2021). *Seeing Like an Activist: Civil Disobedience and the Civil Rights Movement*, New York: Oxford University Press.
12. Rawls, John. (1999). *A Theory of Justice*, Cambridge, MA: Harvard University Press. Revised edition.
13. Sharp, Gene. (2012). *Sharp's Dictionary of Power and Struggle: Language of Civil Resistance in Conflicts*, Oxford: Oxford University Press.
14. Scheuerman, William E. (2015). "Recent Theories of Civil Disobedience: An Anti-Legal Turn?," *The Journal of Political Philosophy*, 23 (4): 427–449.
15. Scheuerman, William E. (2020). "Can Political Institutions Commit Civil Disobedience?" *The Review of Politics*, 82 (2): 269–291.
16. Smith, William. (2011), "Civil Disobedience and the Public Sphere," *The Journal of Political Philosophy*, 19 (2): 145–166.
17. Smith, William. (2013). *Civil Disobedience and Deliberative Democracy*, Abingdon: Routledge.